

वातावरणीय न्यायका लागि जनअभियान

जगन्नाथ अधिकारी र शरद घिमिरे

न्याय/अन्याय

विकास र वातावरणबारे गत चार दशकदेखि धेरै बहस र छलफलहरू भइरहेका छन् । यस्ता छलफलबाट निस्केका अवधारणाहरूले पनि नेपालको विकास र वातावरण संरक्षणका क्रियाकलापहरूलाई असर पारिरहेका छन् । अहिले विकास र वातावरण संरक्षण परिपूरकको रूपमा मात्र अगाडि बढाउनु पर्ने धारणाअनुसार विभिन्न कार्यक्रमहरूमा जोड दिने गरिएको छ । त्यसको बाबजुद कतिपय विकास कार्यक्रमले वातावरणमा हानि पुऱ्याएका छन् । यसरी सृजित वातावरणीय समस्याले धेरैजसो गरिब वर्ग र अल्पसङ्ख्यक समुदायलाई असर पारिरहेको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा यस्ता वातावरणीय समस्याहरूको ठूलो बोझ गरिब तथा कम विकसित राष्ट्रहरूले उठाउनु परिरहेको छ । कुनै पनि देशभित्र वा समाजभित्र वातावरणीय समस्याको ठूलो बोझ गरिब परिवार, अल्पसङ्ख्यक जाति, जनजाति, पिछ्छाडिएका समुदाय र गरिब क्षेत्रहरूले बेहोर्नु परेको छ, जसले गर्दा उनीहरूको जीविकोपार्जनका अवसरहरूमा नकारात्मक असर पारिरहेको छ । वातावरणको विनाशलाई पुनर्स्थापन गर्न वा विनाश हुन नदिन विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएका छन् । तर यस्ता कार्यक्रमको फाइदा पनि मुख्यगरी धनी तथा शक्तिशाली वर्गले मात्र लिएको देखिएको छ ।

माथि उल्लिखित समस्याहरू साधारणतया विश्वव्यापी रूपमा नै देखिएका छन् । जसले गर्दा वातावरणीय न्यायको अवधारणाको विकास भएको छ । यस अवधारणा-अनुसार वातावरणीय प्रदूषणको प्रभाव तथा वातावरण संरक्षणका फाइदाहरू समाजमा समानुपातिक रूपमा वितरण गरिनुपर्दछ । सरकारले यस्तो अवस्था सृजना गर्न विभिन्न सामुदायिक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्दछ, जसले गर्दा वातावरणीय अन्यायले पीडित वा पीडित हुनसक्ने समुदाय/क्षेत्र सशक्तिकरण हुनुको साथै

विभिन्न प्रकारका अधिकारहरू प्राप्त गर्नको लागि पैरवी र दबाव सृजना गर्न सक्ने शक्ति प्रदान गर्न सक्नु ।

वातावरणीय न्यायको प्रकार र प्रकृति विकसित र विकासशील देशहरूमा फरक छ । शहरीकरणले गर्दा विकसित देशका प्रायः नागरिकहरू जीविकोपार्जनको लागि सीधै प्राकृतिक स्रोतमा भर पर्नु पर्दैन । त्यहाँका वातावरणीय अन्यायहरूमा प्रकृतिको संरक्षण नगर्नु, शहरको फोहर तथा हानिकारक वस्तु गरिब वर्ग, अल्पसङ्ख्यक जाति तथा पीडित समुदायको नजिक फाल्नु र कलकारखानाहरू पनि त्यस्तो समुदाय/क्षेत्रको समीपमा राख्नु पर्दछन् । यी असमानता, जुन वास्तवमा समाजमा भएको शक्ति र ज्ञानको असमान वितरणका प्रतीक हुन्, हटाउने नागरिक अधिकार प्राप्त गर्ने अभियानको रूपमा आन्दोलनहरू शुरु भएका थिए । यिनै अभियानहरूबाट वातावरणीय न्यायको अवधारणा विकास भएको हो ।

नेपाललगायत अन्य विकासशील मुलुकहरूमा गरिब वर्ग तथा पिछडिएका जाति/समुदायहरूलाई प्राकृतिक स्रोतहरू जीविकोपार्जनको मुख्य आधार भएका छन् । यहाँ प्रकृतिको भूमिका भनेको यसलाई हेरचाह गर्ने समुदायलाई सेवा (भौतिक वस्तुहरू) पुऱ्याई उनीहरूको जीवनयापनमा वा बाँच्नमा सहयोग पुऱ्याउनु हो । यसकारण, यी देशहरूमा वातावरणीय न्यायले यस्ता सबै आन्दोलन/अभियानहरूलाई समेट्छ, जसले त्यहाँका पिछडिएका, अल्पसङ्ख्यक तथा गरिब परिवारहरूको 'जीविकोपार्जन सुरक्षा'मा मद्दत पुऱ्याउँछ । यस उद्देश्यले उत्प्रेरित भएर चलाइएका सम्पूर्ण आन्दोलनहरू वातावरणीय न्यायभित्र समाविष्ट हुन्छन् । जस्तै, स्थानीय वीउ-विजन बचाउने आन्दोलन, राष्ट्रिय निकुञ्ज वरिपरिका बासिन्दाको निकुञ्जभित्रका स्रोतमा पहुँच बढाउने आन्दोलन, विश्वव्यापीकरणको विरोध, खाद्य-सुरक्षा गराउने आन्दोलन, वैकल्पिक जैविक कृषि आन्दोलन, परम्परागत स्वास्थ्य सेवाको पुनर्जागरण आदि । वातावरणीय न्यायले एकातिर 'जीविकोपार्जन सुरक्षा'मा जोड दिन्छ भने अर्कोतर्फ प्रकृति संरक्षणमा पनि मद्दत पुऱ्याउँछ । यसले प्रकृतिलाई भौतिक वस्तुको रूपमा मात्र हेर्दैन । मानवलाई प्रकृतिको एउटा अभिन्न अङ्गको रूपमा हेर्दछ ।

वातावरणीय न्याय खासगरी गरिब तथा पिछडिएका वर्ग तथा अल्पसङ्ख्यक जाति, जनजातिको स्वास्थ्य तथा अन्य जीविकोपार्जन सुरक्षालाई ध्यान दिने भएकोले यसलाई 'गरिबहरूको वातावरणवाद' पनि भनिन्छ । यसै तथ्यलाई दृष्टिगत गरी आजभोलि खाद्य-सुरक्षा जस्तै वातावरणीय सुरक्षाको अवधारणालाई जोड दिनुपर्ने तर्क अगाडि सारिन्छ । 'खाद्य-सुरक्षा'ले जसरी पर्याप्त गुणस्तर र संस्कृति अनुरूपको खानामाथि प्रत्येक व्यक्तिको पहुँच हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राखेको छ, त्यस्तै प्रकारले 'वातावरणीय सुरक्षा'को अवधारणाले सुरक्षित र सफा वातावरणमाथि प्रत्येक व्यक्तिको पहुँच हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्दछ ।

जसरी अहिले खाद्य-सुरक्षालाई विशेष ग्राह्यता दिइएको छ, वातावरण सुरक्षालाई पनि त्यत्तिकै ध्यान दिनु पर्दछ । तर यी सुरक्षाहरू तबमात्रै सम्भव हुन्छन्, जब

नागरिक अधिकारको पूर्ण सुरक्षा हुन्छ। वातावरणीय न्याय नागरिक अधिकारको अभिन्न अङ्ग हो, तथापि नेपाललगायत कतिपय देशहरूमा यस्ता अधिकार (सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक)लाई आधारभूत नागरिक अधिकारको रूपमा दिइएको छैन। तर केही वातावरणसम्बन्धी मुद्दाहरूमा विग्रंदो वातावरणले बाँच्ने अधिकारमाथि प्रभाव पारेको भन्ने मान्यतामा स्वच्छ वातावरणको अधिकारप्रति न्यायालयहरूको दृष्टि गएको देखिन्छ। नागरिक अधिकारको पूर्ण सुरक्षा भएपछि मात्र वातावरणीय न्याय प्राप्त गर्न मद्दत मिल्छ। धेरैजसो वातावरणको विनाश त्यसबेला भएको छ जब यसबाट नकारात्मक रूपमा प्रभावित जनसमुदायले यसको विरोध गर्न असमर्थ वा शक्तिहीन भएका छन्। त्यसकारण स्वतन्त्र प्रेस, सूचनाको हक, बोल्न पाउने स्वतन्त्रता, स्वच्छ चुनाव, समूहमा आबद्ध हुने अधिकार आदि वातावरणीय न्यायको लागि पनि पूर्व-अवस्था हुन्। यी पूर्व-अवस्थाको अभावमा प्रकृति विनाशबाट पीडित समुदायले आफ्नो आवाज उठाउन पाउँदैनन् र प्रकृतिको विनाश निरन्तर रूपमा चलिरहन्छ। (...)

अध्ययनले के भन्छन् ?

मार्टिन चौतारी मार्फत् हामीले नेपालमा वातावरणीय न्याय सम्बन्धमा भएका अध्ययनहरूको एउटा सन्दर्भ ग्रन्थ तयार गर्‍यो (अधिकारी र घिमिरे सन् २००२)। यी अध्ययनहरूको सङ्ग्रह गर्ने कामबाट के थाहा हुन आएको छ भने 'वातावरणीय न्याय' भन्ने अवधारणा प्रयोग गरेर कुनै पनि अध्ययन नभए पनि वातावरणीय न्यायसम्बन्धी विषयवस्तु विभिन्न अध्ययनले समेटेका छन्। अर्को एउटा चाखलाग्दो निष्कर्ष के देखिएको छ भने जति पनि वातावरणीय अन्यायहरू देखिएका छन् ती सबै यहाँको सामाजिक संरचनामा अन्तरनिहित देखिन्छन्। समाजमा भएका असमानताहरू वातावरणीय अन्यायहरूमा पनि प्रष्ट देखिन्छन्। यसकारण जाति, लिङ्ग, वर्ग तथा राजनीतिक शक्ति जस्ता कारकहरूले वातावरणीय न्यायलाई प्रभाव पारेको देखिन्छ।

धेरै अध्ययनहरूको निष्कर्षअनुसार सामुदायिक वनको फाइदा अझै पनि समानुपातिक रूपमा वितरण भएको छैन। साधारणतया तल्लो जात भनिँदै आएका दमाई, कामी, सार्की आदिलाई वनजङ्गलमा पहुँच प्राप्त भएको छैन। यसै प्रकारले सामुदायिक वनमा सबै परिवारहरूको समानुपातिक लगानी, परिश्रम परेको देखिँदैन। गरिव तथा राजनीतिक शक्तिमा पहुँच नभएका परिवारहरूले सामुदायिक वनमा धेरै परिश्रम खर्च गर्नुपरेको छ। माथिल्लो वर्गले केवल प्रबन्ध र लेखापढीको काम गर्ने भएकाले उनीहरूको धेरै समय खर्च हुँदैन। दक्षता नभएको भनेर गरिव, तल्लो जात तथा महिलाहरूलाई लेखा राख्ने तथा कागजपत्र तयार गर्ने कामको जिम्मा दिइँदैन। वनजङ्गल तथा अन्य सामाजिक कामको निर्णय गर्ने प्रक्रियामा सहभागी हुने अवसरमा पनि प्रशस्त असमानताहरू देखिएका छन्। धेरैजसो अध्ययनले के देखाएका छन् भने गरिव, तल्लो जात तथा महिलाहरूलाई यस्तो निर्णय प्रक्रियामा सहभागी हुन प्रशस्त

बाधा अड्चनहरू हालिन्छन्। कतिपय अवस्थामा बैठक तथा अन्य कार्यहरूको सूचना समेत नदिइएका उदाहरणहरू पाइएका छन्। 'पारदर्शिता' नभएको हुँदा यसबाट धेरै अन्यायहरूको सृजना भएको छ।

धेरैजसो अध्ययनले देखाएको अर्को समस्या हो, महिलाहरूको समस्या। साधारण-तया महिलाहरू वनमा धेरैपटक जानु पर्ने भएकोले, वन हेरालोहरूले उनीहरूलाई शत्रुको रूपमा हेर्ने गरेको देखिएको छ। दाउरा/काठको कटानीमा थोरै समय दिएर र सिँचाइको पालो रातिको समयमा पारेर महिला र केटोकटी मात्र भएका परिवारहरूलाई अष्टचारो पारिएको विभिन्न अध्ययनले देखाएका छन्।

स्थानीय सहभागिता बढाउनका लागि विभिन्न परियोजना तथा कार्यक्रमले गाउँका प्रमुख जाति, जनजातिलाई मात्र ध्यान दिएको पनि केही अध्ययनहरूले देखाएका छन्। जस्तै गुरुङ गाउँहरूमा गुरुङहरूलाई मात्र कार्यक्रममा सहभागी बनाउने तथा बाहुन-क्षेत्री समाजमा उनीहरूलाई मात्र सहभागी गराउने र अन्य अल्पसङ्ख्यक जाति, जनजातिलाई सहभागी बनाउन नचाहेको देखिएको छ। धेरैजसो पर्यटन व्यवसाय र खासगरी पर्यावरण-पर्यटन सम्बन्धमा भएका अध्ययनहरूले के देखाएका छन् भने पर्यटन व्यवसायबाट बाहिरी (शहरीया) व्यवसायीले र केही स्थानीय व्यवसायी (साधारणतया धनीवर्ग)ले मात्र फाइदा लिएका छन्। तर यसको नराम्रो असर भने स्थानीय किसान तथा कमजोर आर्थिक स्थिति भएका परिवारहरूलाई परेको देखिएको छ। वन विनाश, खाद्यवस्तु र अन्य उपभोग्य सामग्रीको मूल्यवृद्धि, तथा पश्चिमी उपभोक्तावादको प्रभावले स्थानीय संस्कृतिमा देखिने विकृतिको असर सोभै स्थानीय समुदायमा पर्न जान्छ। गरिब व्यक्तिहरूले भरियाको केही काम पाए तापनि उनीहरूले ठाउँअनुसार ज्याला नपाउने, स्वास्थ्य सुविधा नपाउने जस्ता समस्याहरू बेहोरेका अध्ययनबाट देखिएको छ।

पर्यटन क्षेत्रको विकास र वन्यजन्तु संरक्षणको दृष्टिले स्थापना गरिएका राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा संरक्षण क्षेत्रहरूमा पनि अन्यायहरू भएको कुरा निकुञ्ज र स्थानीय वासिन्दाबीच हुने अन्तरसम्बन्धबारे गरिएका सबैजसो अध्ययनहरूले देखाएका छन्। स्थानीय किसानहरूको बालिनाली तथा घरपालुवा वस्तुहरूमा जङ्गली जनावरबाट हुने नोक्सानी र त्यसबापत निकुञ्जले मुआब्जा नदिनुलाई मुख्य समस्याको रूपमा देखाइएको छ। मौका परे जङ्गली जनावरले मानिसहरूको ज्यान नै लिने हुँदा स्थानीय वासिन्दाहरू सधैं डर त्रासमा बस्नुपर्ने हुन्छ। पार्क बनाउन वा बढाउनको लागि स्थानीय वासिन्दाहरूलाई जबरजस्ती स्थानान्तरण गराउने र उपयुक्त बसोबास नगराउने समस्या विगतमा धेरै भएका पाइन्छन्। त्यस्तै पार्क वरपरका रैथाने जनजातिहरूलाई पार्कभित्रको स्रोतको प्रयोग गर्न नदिनाले उनीहरूको जीविकोपार्जनमा नै समस्या आएको उदाहरण पनि अध्ययनहरूमा प्रशस्त देखाइएका छन्।

शहरका वातावरणीय अन्यायका समस्याहरू गाउँका भन्दा भिन्न देखिन्छन्। धेरैजसो अध्ययनहरूले शहरमा फोहरमैलाको व्यवस्थापनमा विभिन्न अन्यायहरू

भएको देखाएका छन् । फोहरमैला सुकुमवासी क्षेत्रमा तथा शहरको वरिपरिको सीमान्त बस्तीहरूमा फ्याँक्ने र त्यसको नकारात्मक असरबारे त्यहाँका बासिन्दालाई पूर्ण सूचना नदिने । त्यस्तै नदीहरूमा फोहर फ्याँक्ने, सफा पिउने पानी सार्वजनिक रूपमा उपलब्ध नगराउने, वायु प्रदूषण र खाद्य पदार्थमा बढ्दो मिसावट र दूषितीकरण-लाई शहरका मुख्य वातावरणीय अन्यायहरूको रूपमा देखाइएको छ ।

वातावरणीय न्याय कसरी ?

माथिको छलफलबाट के प्रष्ट हुन्छ भने गरिव परिवार, अल्पसङ्ख्यक तथा उत्पीडित वर्ग, जातिहरूको जीविकोपार्जन बढाउने वा सुधार्नेतर्फ हाम्रो वातावरणीय न्याय लक्षित हुनुपर्दछ । ती वर्गहरू जीविकाको लागि प्रकृति वा प्राकृतिक स्रोतहरूमा प्रत्यक्ष रूपमा भर पर्नुपर्छ । यो तथ्य शहरमा पनि लागू हुन्छ, किनभने वातावरण प्रदूषण भएमा गरिव परिवारहरूको स्वास्थ्यमा प्रत्यक्ष प्रभाव पर्दछ । यस्ता परिवारहरूसँग प्रदूषणबाट बच्ने र औषधोपचार गर्ने क्षमता हुँदैन । यस्तो अवस्थामा उनीहरूको जीविकोपार्जनमा नकारात्मक प्रभाव पर्दछ ।

वातावरणीय न्याय एउटा जनअभियान हो । र, यो अभियानबाटै दिगो रूपमा प्रकृतिको संरक्षण गरेर वातावरणीय न्यायको उच्चतम अवस्था प्राप्त गर्न सकिन्छ । यस्तो अभियानले कस्तो राजनीतिक-सामाजिक अवस्थाको अपेक्षा गर्दछ, भन्नेबारे माथि नै बयान भइसकेको छ । साधारणतया प्रभावित समुदायले वातावरण संरक्षण-सम्बन्धी निर्णय गर्ने अधिकार र अन्य नागरिक अधिकारहरूको पूर्ण सुरक्षा भएमा वातावरणीय न्यायको अवस्था राम्रो हुनसक्छ । यसको लागि सहभागितात्मक र संवादमूलक प्रजातान्त्रिक अभ्यासको आवश्यकता पर्दछ । यस्तो राजनीतिक प्रक्रियामा निर्णयका असरहरू निर्णयकर्ताले नै बेहोर्नुपर्ने तथा समाजको तल्लो तहमा उठेका आवाजहरू निर्णयकर्ताको तहमा सजिलै पुग्ने र यस्ता आवाजलाई महत्व दिने प्रणालीको विकास सम्भव हुन्छ । तर पूँजीवादी प्रणाली र विश्वव्यापीकरणको अवस्थामा यस्तो प्रणाली अवलम्बन गर्न सम्भव देखिएको छैन ।

माथि उल्लिखित अवस्थाको सृजना गर्नु एउटा लामो प्रक्रिया हुन पुग्दछ । तर अल्पकालीन सोचाइ राख्दा, वर्तमानमा सञ्चालन हुने विभिन्न विकासका कार्यक्रमहरू-लाई 'वातावरणीय न्याय'को दृष्टिकोणले उपयुक्त बनाउनु पनि त्यत्तिकै आवश्यक हुन्छ । तलका उपायहरू अवलम्बन गरेमा यस्तो अवस्था सृजना गर्नमा केही सहयोग पुग्छ ।

- परियोजनाले असर पुऱ्याउने ठाउँ/समूहको जातीय तथा आर्थिक संरचनाको अध्ययन गर्ने र स्वास्थ्य र वातावरणीय खतराहरूमा मानिसहरू कसरी प्रभावमा आउँछन् भन्नेबारे तथ्याङ्क/जानकारी सङ्कलन गर्ने ।
- नयाँ योजना/परियोजनाले पार्ने प्रभावलाई कसरी सांस्कृतिक, सामाजिक, व्यवसायिक, ऐतिहासिक तथा आर्थिक कारकहरूले बढावा दिन सक्छन् भन्नेबारे अध्ययन गर्ने ।

- नयाँ योजना/परियोजनाले निर्णय प्रक्रियामा जनसहभागिता बढाउने रणनीतिहरू तयार गर्ने ।
- साधारणतया प्रभावित समुदायलाई बढी ध्यान दिने ।
- खराब असरहरू हटाउनको लागि वैकल्पिक उपायहरू सोचन र पत्ता लगाउन प्रोत्साहन दिने ।
- प्रभावित समूह तथा अन्य व्यक्तिहरूलाई परियोजनाको प्रभावबारे पूर्ण सूचना दिने ।
- जीवन-निर्वाहको लागि गरिने कार्यहरू र वस्तुहरू (माछा, तरकारी आदि) को उपभोगबारे जानकारी लिइराख्ने र विश्लेषण गर्ने । जीवन-निर्वाहको रूपमा प्रयोग गरिने वस्तुलाई नयाँ कार्यक्रमले नकारात्मक प्रभाव पार्नु हुँदैन ।
- कार्यक्रमको योजना गर्ने समयदेखि नै जनसहभागिता जुटाउनु पर्दछ ।
- वातावरणीय प्रभाव अध्ययनको 'डिजाइन' गर्ने बेलामा आर्थिक, सामाजिक रूपले निम्न वर्ग तथा अल्पसङ्ख्यक परिवारहरूको राय-सल्लाह लिनु पर्दछ । र, उनीहरूको सहभागितामा आउने सामाजिक/सांस्कृतिक बाधा-अड्चनहरू हटाउनु पर्दछ । सकेसम्म उनीहरूले बुझ्ने भाषामा र उनीहरूलाई सजिलो पर्ने समयमा उनीहरूको सुनुवाइ हुनुपर्दछ । ♦